

DRUŠTVENI POLOŽAJ I NACIONALNA RELIGIOZNOST U HRVATSKOJ

Nikola Dugandžija

Institut za društvena istraživanja, Zagreb

S obzirom na ulogu društvene slojevitosti u religioznosti stanovnika SR Hrvatske, pokazalo se kako su niži društveni slojevi mnogo religiozniji nego viši. Kada se je ovim mjerenjima pridodala nacionalna pripadnost, rezultati se nisu promijenili: i među Hrvatima i među Srbima i među Jugoslavenima klasna pripadnost bitno utječe na religioznost. Razlike u religioznosti unutar te tri nacije su značajne, ali klasna pripadnost kod njih stvara približno iste porive za religijom. Na ovom primjeru može se još jednom potvrditi kako religija ima i mogućnost kompenzacije nelagoda, stresova i kriza, koje sve pogađaju, ali naročito pripadnike nižih društvenih slojeva.

Već i prije nego što je istraživanje započeto, moglo se pretpostaviti da je korelacija između društvenih položaja i religioznosti prisutna. Nekoliko radova u našoj zemlji to je već potvrdilo. Međutim, nas je ovdje interesiralo i to kako se pojedine nacije, s obzirom na društveni položaj, odnose prema religioznosti. O tome zasad nema podataka. Zna se da unutar pojedinih nacija postoji različit odnos prema religiji. To je već nekoliko puta priopćeno u ispitivanjima, ali sada je predstojao drugi zadatak.

Govor o nacionalnoj religioznosti ne smije ipak sakriti glavni problem. To je uvijek prisutna potreba da se što više pridonese osvjetljavanju utjecaja klasne, odnosno slojevite strukture društva na religiju. Ima autora koji poriču taj utjecaj, tvrdeći da religija ima izvore koji su daleki od klasne podjele i njenih implikacija. Religija je po njima zbilja koja nastaje iz same sebe, i najviše što dozvoljavaju je to da su njene posve akcidentalne osobine povezane s društvenim činocima, među njima i klasnim. Pravi smisao i sadržaj religije nije povodljiv ni za kakvim društvenim utjecajima, jer ona ima svoje vlastite zakone. Većina pak autora, kako onih religijske tako i nereligijske provenijencije, prihvaća ideju da klasna zbilja i najrazličitije dervacije koje iz nje proizlaze imaju utjecaja na religiju, iako se uvijek ne slažu na koji način se ta veza ostvaruje. Zadatak ovoga rada nije da dublje ulazi u tu problematiku, nego da pokuša na sabranom materijalu pružiti neke uvide. Pošli smo od pretpo-

stavke da religija nastaje i održava se u društvima kao njihov suputnik, premda ne i kao sveprisutna pojava, te da je jedan od njenih najznačajnijih izvora produženo postojanje odnosa sstemske socijalne nejednakosti i svega onog što iz toga proizlazi, naročito različitih oblika represije. U tim slučajevima religija se može (što ne znači da i mora) javiti kao dobrovoljno prihvaćeni i dalje razrađivani posrednik, koji svojim specifičnim sposobnostima olakšava, ako već i ne uklanja, izvore tragičnih vidova postojanja. Religija se može javiti i u sretnijim odsječcima života, ali ona ipak prije svega ostaje sredstvo za smanjivanje neprijatnih vidova društvenog i individualnog života i u tom svojstvu njena je uloga za vjernike najčešće nezamjenjiva.

Na tvrdnju o dodirnim točkama klase i religije neki prigovaraju. Često se ističe da su u većini socijalističkih zemalja niži slojevi više religiozni, a na Zapadu manje, pa to dovodi u pitanje cijelu postavku. No pojedina istraživanja¹ pokazuju kako se na Zapadu niži slojevi manje ponašaju kao vjernici, ali nisu manje religiozni od viših slojeva, nego najčešće i više, samo je njihova religioznost više intimne prirode.

Čini se da je poslije mnogih polemika preostala i čak se pojačala potreba da se religija istražuje kao palijativno sredstvo u životima onih koji se nalaze u nepovoljnom položaju. Klasna zbilja, odnosno klasna slojevitost, značajno doprinosi deprivaciji i stoga je još uvijek plodonosno dovoditi je u vezu, makar i udaljenu, s nekim od pokazatelja religioznosti. Na taj se način neće iscrpiti religijsko pripadanje, ali će takav pristup upućivati na mogući odnos.

Ako se pođe od spoznaje da je klasna, odnosno slojevita struktura društva prisutna u održavanju religioznosti, tada se mora pretpostaviti i da će u nacionalnoj slici religioznosti ta struktura imati odgovarajuće mjesto. Znamo iz istraživanja provedenih u posljednje vrijeme nešto o razlikama između religioznosti pojedinih nacija u Jugoslaviji, ali ne znamo u kojoj mjeri klasna struktura utječe na religioznost pojedinih nacija. Da bi se to provjerilo, bilo bi dobro da se istraživanja vrše na području cijele zemlje. Ali kako do toga još nije došlo, ograničavamo se na područje Hrvatske. Iako u njoj postoji mnoštvo nacionalnosti, bilo je moguće izdvojiti samo tri nacije — Hrvate, Srbe i Jugoslavena. Mali broj pripadnika drugih nacija u uzorku otežava ili čak onemogućuje komparacije, pa su zato i izostavljene.

DRUŠTVENI POLOŽAJ I RELIGIOZNOST

Polazimo najprije od cjeline, ne uzimajući u obzir nacionalnost. Najniži položaj² ima 43,4% vjernika, 28,4% neopredijeljenih, 22,2% onih koji nisu vjernici i 6,0% ateista. Kod nižeg položaja broj vjernika nije u odnosu na ostale spomenute skupine dominantan: ima ih 29,8%, prema 35,0%, odn. 36,6%, odn. 8,6%; kod srednjeg položaja još manje: 18,8%: 26,2%: 31,3%: 24,0%; da bi kod višeg položaja bio sveden na sasvim malu mjeru: 13,1%: 14,9%: 33,3%: 38,7%.

¹ Dovoljno je npr. spomenuti studiju: Erich Goode, *Class Styles of religious sociation*, *British Journal of Sociology*, Vol. 19, 1968, br. 1.

² U kategoriji najnižeg društvenog položaja svrstani su NKV i PKV radnici i službenici sa nižom stručnom spremom; u niži — KV i VKV radnici; u srednji — službenici sa srednjom stručnom spremom; u viši — stručnjaci i viši rukovodioci; u najviši — politički rukovodioci i direktori. Obrtnici i seljaci uzimaju se posebno.

Najviši položaj jedva da je još vezan uz deklarirano vjerništvo: 1,1‰: 6,5‰: 32,8‰: 59,6‰. Ali zato se kod obrtnika naglo povećava broj vjernika i neopredjeljenih, a smanjuje broj onih koji nisu vjernici i pogotovo onih koji su ateisti: 39,4‰: 30,3‰: 21,2‰: 9,1‰. Kod seljaka je vjerništvo dovedeno do najviših veličina, a nevjerništvo je malo prisutno 70,8‰: 14,2‰: 13,04‰: 2,0‰. Koeficijent kontingencije je enorman: 0.6087.

Da bi opći podaci bili upotpunjeni još jednim pokazateljem, spomenut ćemo kako pripadnici navedenih društvenih položaja pohađaju crkvu. Pohađanje crkve nije toliko značajan pokazatelj religioznosti koliko spomenuto izjašnjavanje, ali ne može se niti zanemariti. Prisustvovanje obredima još je uvijek, i vjerojatno će uvijek biti, u povećanoj korelaciji s religioznošću. U tome dijelu odnošenja ispitanika prema religiji ponovile su se prethodne zakonomjernosti: niži društveni položaji više prisustvuju obredima, viši manje. Evo nekoliko podataka: od pripadnika najnižeg položaja 0,2‰ dnevno odlazi u crkvu, 10,2‰ tjedno, 29,7‰ mjesečno i rjeđe i 59,9‰ nikada. Kod nižeg, srednjeg i višeg položaja vezanost uz crkvu se smanjuje od jednog do drugog stupnja, da bi kod najvišeg položaja dosegla najniže razmjere: 0,1‰:1,7‰:1,2‰:97,0‰. Obrtnici, što nije sasvim očekivano, u 66,2‰ nikada ne odlaze u crkvu. Seljaci su najviše vezani uz tu ustanovu: oni, istina, niti u jednom slučaju ne odlaze dnevno u crkvu, ali zato 20,6‰ odlazi tjedno, 33,8‰ mjesečno i rjeđe, i tako preostaje samo 4,6‰ onih koji nikada ne odlaze. Koeficijent kontingencije (0.3662) pokazuje da se i ovdje radi o povećanom suodnošenju.

Pročitajmo sada koliko su pojedine nacije, s obzirom na društveni položaj, religiozne. Podaci su u tabelama 1, 2 i 3.

Znamo od prije, iz istraživanja religioznosti zagrebačke regije, da su Hrvati religiozniji od Srba i Jugoslavena. Sada se, u ispitivanju područja Hrvatske, to ponovilo. No, kako ovdje nije glavni zadatak da se uspoređuju religioznosti pojedinih nacija, nego treba prije svega pokazati kakve posljedice na religioznost svake pojedine nacije izaziva klasna struktura, možemo samo napomenuti da su te razlike velike i da će jedna studija to morati obraditi na reprezentativnom uzorku.

Tabela 1

HRVATI

društveni položaj	odnos prema religiji			
	vjernici	neopredjeljeni	nisu vjernici	ateisti
najniži	54,3	25,6	16,3	3,9
niži	38,4	35,6	19,4	6,7
srednji	25,5	28,1	27,0	19,3
viši	16,7	17,7	32,7	33,0
najviši	1,6	7,8	34,2	56,5
obrnici	44,9	28,4	17,9	8,8
seljaci	77,5	12,3	9,1	1,2

C = 0.6231

SRBI

Tabela 2

društveni položaj	odnos prema religiji			
	vjernici	neopredijeljeni	nisu	vjernici ateisti
najniži	16,2	29,7	44,6	9,5
niži	2,0	30,6	55,1	12,2
srednji	1,8	17,9	46,4	33,9
viši	—	3,8	48,1	48,1
najviši	—	4,1	20,6	50,3
obrtnici	8,7	34,8	43,5	13,0
seljaci	28,9	28,9	35,6	6,7

C = 0.6063

JUGOSLAVENI

Tabela 3

društveni položaj	odnos prema religiji			
	vjernici	neopredijeljeni	nisu	vjernici ateisti
najniži	17,9	43,6	25,6	12,8
niži	8,6	39,7	36,2	15,4
srednji	4,5	25,4	32,8	37,3
viši	1,2	5,8	27,9	65,1
najviši	—	3,0	24,2	72,7
obrtnici	16,7	35,4	33,3	14,6
seljaci	36,4	18,2	45,5	—

C = 0.5843

Vidljivo je da je, izuzimajući seljake, najniži sloj društva sve tri nacije i najreligiozniji. Dakle, onaj dio društva, koji se nesumnjivo može tretirati dijelom radničke klase, ima i najveću potrebu da svoj položaj veže uz religijsku zaštitu. Ako u toj skupini i ima udjela prisutniji religijski odgoj, očigledno je da se religioznost ove grupe ne može iz njega izvesti. Prije je za pretpostaviti da su svakodnevna iskušenja ta koja navraćaju na povećanu religioznost, te da uz postojeći stupanj porodičnog religijskog odgoja, društvene deprivacije najsnajnije utječu na pripadnike te grupe. I vrlo veliki postotak neopredijeljenih (kod Jugoslavena čak 43,6%) upozorava na dio latentno religioznih. Kod Hrvata religiozni i neopredijeljeni čine zajedno čak 79,9%, pa tako preostaje sasvim mali dio nereligioznih.

Za niži položaj je u sve tri nacije opet karakterističan vrlo veliki broj neopredijeljenih. (Očigledno je da njihov udio zahtijeva dodatna ispitivanja. Do tada se o njima može govoriti kao o mogućim vjernicima, ali i nevjernicima, pa i kao o grupi koja je izvan ovih podjela. I kod srednjeg položaja, zatim kod obrtnika i seljaka, njihov broj je velik. Samo kod najvišeg položaja čine zanemarivi postotak.) Zbog tako velikog broja neopredijeljenih, vjernika je u sve tri nacije, kod nižeg položaja, manje nego kod najnižeg. U ovoj skupini, među-

tim, naglo se povećava među Jugoslavenima udio onih koji nisu religiozni i koji su ateisti, a još više među Srbima. Kod Hrvata je to povećanje usporeno. Tek u idućoj skupini, unutar srednjeg položaja (službenici) porast nereligioznosti među Hrvatima je primjetan i nešto više se približava nereligioznosti među Srbima i Jugoslavenima. U iduće dvije skupine, kod višeg i najvišeg položaja, i Hrvati i Srbi i Jugoslaveni najviše odstupaju od religije, još se više nego kod prethodnog položaja približavaju u nevjerovanju. Čini se, dakle, da način života, vezan uz te položaje, ima tendenciju da se odvaja od religije. Ovdje nacionalnost ima manju ulogu u formiranju stavova prema vjeri nego društveni status. U skupini najvišeg društvenog položaja i kod Hrvata se religioznost zadržala samo u tragovima, iako je primjetno da je među njima znatno više onih koji nisu religiozni nego što su ateisti. Kod Srba i Jugoslavena, pak, preteže ateističko izjašnjavanje.

U skupini obrtnika razlike se opet povećavaju. Hrvati su među njima znatno religiozniji nego Srbi i Jugoslaveni. Kod seljaka su razlike također signifikantne. Seljaci Hrvati su 77,5% religiozni, Srbi 28,9%, a Jugoslaveni 36,4%. U sve tri nacije seljaci su izrazito najreligioznija skupina. Vjerojatno odgoj i tradicionalni način života, naročito povezan s još uvijek teškom i neizvjesnom egzistencijom, pojačava kod njih potrebu za religijskom potporom. Ateizam je za njih neprihvatljivo opredjeljenje (kod Hrvata prihvaća ga samo 1,2%, kod Srba 6,7%, a među Jugoslavenima nitko).

Promatrajući rezultate, još jednom se potvrđuje da ljudi nižih društvenih položaja imaju veću potrebu za religijom. U njihovu iskrenost pri izjašnjavanju ne treba sumnjati. Danas religijsko opredjeljenje nije nešto što se smatra društveno probitačnim, kao što je nekada bilo. Vjerojatnije je da se netko, naročito s viših položaja, opredijelio za nevjeru zato što smatra da se ona od njega očekuje. Ali i to mogu biti samo usamljeni slučajevi, što se može zaključiti prema nekim kontrolnim pitanjima i ovi se odgovori moraju uzeti kao vjerodostojni. Oni nam otkrivaju želje nižih slojeva da se izuzmu od društvene inferiornosti u kojoj se nalaze, ukazuju na potrebu za onim posrednikom koji će kad-tad ostvariti željenu jednakost i ispravljanje postojećih nepravdi. Ako je istina da kriza, i frustracije koje se u njoj javljaju, pogađaju većinu pripadnika društva, sigurno je da one iz nižih slojeva pogađaju jače. Ljudi iz tih slojeva već su u djetinjstvu bili povećano privikavani da se za pomoć obraćaju višoj sili, a kada kasnije dospiju u teškoće, poticaji iz ranoga djetinjstva bude se i jačaju do uvjerenja u djelotvornost božjeg posredništva. A i sva najvažnija vjerska literatura je priručnik za one kojima je najteže. Biblija je nadasve povijest života prezrenih i odbačenih članova društva, kojima vjera nudi izlaz. Postojanje klasa mora izazvati odgovarajuće traume, a kako se u svjetovnoj sferi dosad rijetko i vrlo teško uspijevalo otkloniti posljedice postojanja klasnoga društva, od religije su njeni vjernici očekivali ublažavanje posljedica tragičnih vidova življenja. Svaka je religija u velikoj mjeri kompendij utjehe i tu ulogu je ona nerijetko i izvršavala.

Bez takvog viđenja uloge religije u povijesti, nije moguće shvatiti niti odgovore u ovoj anketi. To, zašto su Srbi i Jugoslaveni manje religiozni nego Hrvati, posebno je pitanje. Ali kada se te razlike prihvate kao postojeće, nameće se zaključak da ti ljudi, kao pripadnici pojedinih nacija, u okviru spome-

nutih slojeva imaju prema religiji sličnu vokaciju. Jedni su se bolje situirali u postojećoj situaciji, prihvaćajući društvene angažmane, s uvjerenjem da na taj način najbolje opravdavaju svoje živote. Funkcionirajući unutar viših društvenih položaja, oni stječu potvrdu o svojoj utemeljenosti i moći, što mogu izjednačavati s ljudskom moći, prihvaćajući onu filozofiju koja zazire od onostranosti i traženja naknadne nagrade. Svi, međutim, ne mogu pripadati tim skupinama, u njima se može naći čak vrlo malo pripadnika društva, pa ostalima preostaju drugi izlazi u traženju smisla i opravdanja puta kojim idu. Unutar različitih mogućnosti, religijska dopuna stvarnosti postaje široko prihvatljiva. Ona svoje prednosti može pružiti doista velikom broju ljudi. Seljaci i radnici najteže podnose život klasne nejednakosti. I zato nije iznenađujuće što oni više od drugih skupina prihvaćaju doktrinu koja im obećava da će ih na ovaj ili onaj način učiniti jednakim i perspektivnim članovima društva. U izvjesnom smislu, religioznost tih skupina može biti znak dokle su stigli pokušaji ujednačavanja društvenog položaja ljudi.

Ovdje se ponovo mora istaći da religija nije samo odgovor na klasno potčinjeni položaj — brojni razlozi govore o tome da se ona ne može do te mjere simplificirati. Ali da se taj moment ne može zaobići, dokazuje povijest većine religija, kršćanstva posebno. I ovo istraživanje prilog je tome uvjerenju. Razlozi zašto su nacije religiozne u različitoj mjeri, također nisu izvan društvene zbilje. A kada se tim razlozima pridoda klasna razuđenost, onda se u posebnom osvjetljenju vidi koliko su značajni društveni utjecaji za širinu religijskog prihvaćanja.

DRUŠTVENI POLOŽAJ I ZNAČAJ RELIGIJSKE, ODNOSNO NACIONALNE PRIPADNOSTI

Slijedeći zadatak je bio namijenjen razjašnjenju toga koliko važnost ispitanici daju religijskoj, odnosno nacionalnoj pojavi. Na pitanje — što im je važnije, nacionalna ili religijska pripadnost? — ispitanici najnižeg položaja daju prednost religiji u 2,7%, a naciji u 19,7%, što znači da su, po tome, u odnosu na druge položaje, pri vrhu vezanosti uz ove vrijednosti. U idućoj grupi se ta vezanost smanjuje: kod nižeg položaja 2,2% daje prednost religijskom pripadanju, odnosno 15,3% nacionalnom. Kod srednjeg položaja su te veličine 1,5%, odnosno 16,5%; kod višeg položaja raste nacionalna vezanost (iznosi 20,1%, a religijska 1,0%); kod najvišeg položaja događa se (ne neočekivano) još veći pomak: ovdje nitko ne prevalira religijsku pripadnost, ali zato 27,6% nacionalnu, što je ujedno i najveći postotak među svim grupama. Kako tu grupu čine upravljači, razumljivo je zašto je za njih nacionalna ideja toliko značajna i zašto religija potpuno ustupa. Značajno je, da se u toj grupi nalazi i najveći postotak onih za koje je i jedna i druga pojava nevažna (55,4%).

Obrtnici učestvuju u religijskom i nacionalnom opredjeljenju približno prosjeku (2,5%, odnosno 20,7%), a seljacima je ipak najvažnije pripadanje religiji — 7,8% (što je i najviše u odnosu na ostale), dok se za naciju opredjeljuje 10,5%. Za 36,4% je važno i jedno i drugo pripadanje, što je opet najviše među svim grupama.

Dakle, za pripadnike najnižeg društvenog položaja i za seljake je važnija religija nego za ostale grupe, seljaci su najzainteresiraniji za ulogu i religije

i nacije u svojim životima, a najviši društveni položaj najčešće u odnosu na druge grupe ističe nacionalnu pripadnost, ali i najviše izražava nezainteresiranost i za religiju i za naciju.

Niže navedene tabele (4, 5. i 6.) pokazuju kakav stav pripadnici različitih slojeva, po pojedinim nacijama, imaju prema važnosti religijske i nacionalne pojave u svojim životima.

Primjećuje se da u odgovorima Hrvata, Srba i Jugoslavena nema velikih razlika. Presudni utjecaj religije ni kod jedne nacije ne pojavljuje se u više od 2,6%. Ono što u ovom slučaju preostaje od religijskog utjecaja, vezano je uz seljake, najniže i niže položaje ovih nacija. Nacionalni značaj ističe naročito grupa najvišeg društvenog položaja, i to najviše kod Hrvata (31,2). Kod Srba ga više ističu pripadnici najnižeg položaja, a kod Jugoslavena obrtnici i seljaci.

Tabela 4.

HRVATI					
društveni položaj	važnost nacionalne i religijske pripadnosti				
	važnije je pripadanje religiji	važnije je pripadanje naciji	važno je i jedno i drugo	nevažno je i jedno i drugo	to ga ne interesira
najniži	3,5	20,2	31,0	27,1	18,2
niži	2,8	18,7	23,6	35,6	19,4
srednji	2,2	19,0	13,6	40,7	24,5
viši	1,2	23,2	10,3	50,1	15,3
najviši	—	31,2	1,9	52,5	14,4
obrtnici	2,4	20,6	25,0	30,7	21,3
seljaci	9,0	9,3	41,1	30,6	9,9

C = 0.4220

Tabela 5.

SRBI					
društveni položaj	važnost nacionalne i religijske pripadnosti				
	važnije je pripadanje religiji	važnije je pripadanje naciji	važno je i jedno i drugo	nevažno je i jedno i drugo	to ga ne interesira
najniži	2,7	21,6	4,1	39,2	32,4
niži	—	8,2	4,1	53,1	34,7
srednji	—	12,5	—	67,9	19,6
viši	—	15,2	—	63,3	21,5
najviši	—	20,2	0,8	57,1	21,8
obrtnici	—	21,7	4,3	39,1	34,8
seljaci	—	17,8	8,9	57,8	15,6

C = 0.3262

Tabela 6.

društveni položaj	važnost nacionalne i religijske pripadnosti				to ga ne interesira
	važnije je pripadanje religiji	važnije je pripadanje naciji	važno je i jedno i drugo	nevažno je i jedno i drugo	
najniži	—	17,9	20,5	43,6	17,9
niži	1,8	7,0	10,5	47,4	33,3
srednji	—	12,1	4,5	60,6	22,7
viši	—	8,1	—	75,6	16,3
najviši	—	15,2	—	69,7	15,2
obrotnici	—	25,0	6,3	33,3	35,4
seljaci	9,1	27,3	18,2	18,2	27,3

C = 0.4683

Da je i religijsko i nacionalno važno, kod Hrvata naročito potvrđuju pripadnici najnižeg položaja i seljaci, a to se u većoj mjeri događa i kod Jugoslavena. Kod Srba tako misle samo seljaci. Ukupna razlika je ipak primjetna, jer je za Hrvate važnost religijskog i nacionalnog znatno veća nego za Srbe i Jugoslavena.

Da je i jedna i druga pojava nevažna, u najvećem broju misle pripadnici sve tri nacije, a tek nešto manje Hrvati. Pojedinci s najvišim položajima najmanje se zauzimaju za religijsko i nacionalno. U njihovim životima druge vrijednosti češće više vrijede. Kod Jugoslavena naročito. Pripadnici najnižeg položaja, pa onda obrtnici i seljaci, nisu u tolikom postotku napustili religijsko i nacionalno kao vrhovne vrijednosti. Ni Hrvati, ni Srbi, ni Jugoslaveni.

Religijsko i nacionalno nisu predmet nekog većeg interesa. Opravdano je onda zapitati se zašto se povremeno na pijedestal, nadređen svim ostalim vrednotama, uzdižu nacionalne i (danas rjeđe) religijske? Ako su i autentično ljudski proizvodi, sa svim značajkama sredine koja ih stvara, one nisu reprezentanti cjeline ljudskih pregnuća. Čovjek može biti mimo religije i izvan nacije kao središnjih preokupacija svoga života. Ta pripadanja naprosto nisu kod svih najvažniji oslonac.

DRUŠTVENI POLOŽAJ I POŽELJNI UTJECAJ VJERSKIH ORGANIZACIJA U ŠKOLSKOM SISTEMU, SREDSTVIMA JAVNOG INFORMIRANJA I RJEŠAVANJU SOCIJALNIH PROBLEMA

Značajan je bio i onaj skup pitanja, pomoću kojih je trebalo doći do spoznaje što ispitanici misle o ulozi vjerskih organizacija u različitim sferama društvenog života. Među ostalim, bila su tu i pitanja koliko se njih slaže s tim da vjerskim organizacijama treba omogućiti: prisustvo u školskom sistemu, prisustvo u sredstvima javnog informiranja i dobivanje veće uloge u rješavanju socijalnih problema. Vjerska organizacija nije isto što i religija, ali jaz nije toliko velik da se na posredan način, preko stavova ispitanika o njoj, ne bi moglo govoriti i o religiji. Vjerske organizacije promiču religiju i najveći dio

vjernika prihvaća onu vrstu vjere, na koju ga upućuju te organizacije. Sud vjernika o ulozi vjerskih organizacija je djelomično i sud o religiji. U tome smislu valja čitati i ove odgovore.

Već na prvi pogled primjećuje se široko opravdanje učešća vjerskih organizacija u društvenom životu. U velikom postotku neki društveni slojevi izražavaju želju za većom ulogom vjerskih organizacija u svakodnevnom životu. A i u onim slojevima, koji prema tome imaju rezerve, još uvijek postoji znatan broj pripadnika koji drugačije sude. U svakom slučaju, najniži i niži sloj, te obrtnici i seljaci, imaju najveću potrebu za snažnijim prisustvom vjerskih organizacija, pa ta želja čak podsjeća na nekadašnje stanje, kada su crkveni činioци dominirali u pojedinim oblastima svjetovnog života. I ovaj put mora se primijetiti da je to očigledno i posljedica porodičnog odgoja, jer se u nekim slojevima društva produžava rezonirati o crkvenim organizacijama kao prirodno pozvanim da učestvuju u važnim djelatnostima društvenoga života. S druge strane se mora upozoriti da se radi o nespремnosti svjetovnih činilaca da bolje zadovolje svjetovne potrebe. Otud nije dovoljno upozoravati na povremenu in-doktrinaciju, kojom vjerske organizacije žele istaknuti svoje svjetovne revandikacije. To je, vjerojatno, manje važan detalj u ukupnosti svjetovnog prisustva tih organizacija. Riječ je o raznovrsnim profanim potrebama, koje društvo nastoji zadovoljiti na svaki način. Kada svjetovna sfera nije u stanju na njih potpunije odgovoriti, javljaju se crkve sa svojim višestoljetnim iskustvom, koje se vrlo brzo može učiniti upotrebljivim. Donji društveni slojevi su uvijek teže zadovoljavali svoje zahtjeve i nije slučajno što su religije, odnosno vjerske organizacije isticale svoju uvećanu otvorenost za njihove želje. To što su se kasnije vjerske organizacije pretvarale više u aparat zaštite povlaštenih slojeva, spada već u evoluciju organizacija kao takvih. Vjernici donjih društvenih slojeva žele da vjerske organizacije imaju sluh za njihove potrebe i ako se one oglušе, riskiraju svoje slabljenje. Stoga, kako god da je teklа evolucija vjerskih organizacija, one su morale pokazivati i odgovarajuću brigu za glavninu svoje pastve. A ako bi i same došle u nesporazume s vladajućim svjetovnim činioциma svoga vremena, tada je veza s donjim slojevima mogla postati još bliža.

Podimo, u interpretaciji podataka, od školskog sistema. Pripadnici najnižeg položaja se u 19,3% potpuno slažu s time da vjerskim organizacijama treba omogućiti prisustvo u školskom sistemu, a 25,1% se s time djelomično slaže. Kod nižeg položaja ti postoci opadaju (9,9%, odnosno 16,6%), kod srednjeg i višeg se trend opadanja nastavlja, da bi kod najvišeg položaja zahtjev za takvim prisustvom spao na najnižu granicu (0,9%, odnosno 3,5%). Kod obrtnika je ta težnja veća (10,6%, odnosno 23,0%), a kod seljaka je više onih koji su za prisustvo vjerskih organizacija u školskom sistemu, nego onih drugih (25,7%:33,7%:40,6%).

Takva tendencija se očituje i u nacionalnoj slici. Ako se zna da Srbi i Jugoslaveni i inače imaju manje veze s crkvenim organizacijama nego Hrvati, onda se tome može pripisati i njihov stav u ovom pitanju. Ali, uzimajući i to u obzir, primjećuje se da oni u većem broju zastupaju potrebu uključivanja crkvenih organizacija u školski sistem nego što su religiozni ili što su pripadnici neke vjerske organizacije. Kod Hrvata, mnogo je onih iz najnižeg sloja koji se potpuno ili djelomično slažu s učešćem vjerskih organizacija u školskom sistemu

(20,5%, odnosno 30,2%), dosta je takvih i na nižem položaju (12,3%, odnosno 21,5%), da bi se njihov broj smanjio na srednjem i višem položaju, a kod najvišeg spao na 1,2%, odnosno 4,2%. Kod obrtnika je ovakva slika: za prisustvo je 11,5%, odnosno 25,0%, a kod seljaka 29,3%, odnosno 36,4%.

Kod Srba se grupe pojedinih društvenih položaja postavljaju poput istih grupa kod Hrvata, samo s manjim brojem onih koji su za crkveno posredovanje. Tako, npr., unutar najvišeg položaja nema nikoga tko se potpuno slaže s učešćem vjerskih organizacija u školskom sistemu, a samo se 0,8% djelomično slaže. Ali se zato kod seljaka 6,7% potpuno slaže, a 11,1% djelomično.

Kod Jugoslavena postoji ista tendencija opredjeljivanja u odnosu na društveni položaj kao i kod Hrvata i Srba, jedino je kod njih, kao i kod Srba, vrlo mali udio onih koji su za učešće crkvenih organizacija u školskom sistemu. U tom pogledu valja istaći visok stupanj korelacije kod svake pojedine nacije u odnosu na društveni položaj: kod Hrvata 0.5018, kod Srba 0.4056 i kod Jugoslavena 0.4573.

Zbog čega škola cjelovitije ne ispunjava svoju ulogu u susretu s mladim naraštajem? Da li bi neka druga škola tu ulogu bolje ispunila? Ili je to nereально očekivati, s obzirom da ona ne može nikada biti tako organizirana, a da pri tome ne preostanu pozivi i za religijsko i crkveno prisustvo? Ako bi se potvrdno moglo odgovoriti na posljednje pitanje, onda bi bilo jasnije zašto jedni društveni slojevi više prizivaju vjeru i crkvu u svom životu, drugi manje, a treći gotovo nikako.

Drugo pitanje se odnosi na sredstva javnog informiranja. Ovdje još mnogo više nego kod prethodnog pitanja ispitanici smatraju da crkvene organizacije treba da budu prisutne. Kako to objasniti? Zar su postojeća sredstva informacija toliko manjkava, ili čak neadekvatna, pa ljudi u tolikom broju žele i informacije crkvenih organizacija? Radi li se o indoktrinaciji dosadašnjih sredstava informiranja, pa su ljudi njima nezadovoljni, ili o vjerničkoj težnji da čuju više informacija iz svoga područja? Ali posljednja pretpostavka nije mnogo prihvatljiva: vjernici imaju obilje svoje vjerske štampe, koja ne raspravlja samo o vjerskim temama. Osim toga, za takav stav se ne izjašnjavaju samo vjernici. Možda u pozadini leži težnja za cjelovitijim, točnijim, manje ideologiziranim, ali i utješnijim informacijama, makar te informacije pružile i vjerske organizacije? To što one takve informacije teško pružaju, jer čitava povijest pokazuje koliko se i one ideologiziraju, ne može odvratiti ljude od traženja takvog sistema informiranja, koji će biti više po mjeri njihovih očekivanja. Čini se, dakle, da takvo izjašnjavanje ne znači toliko insistiranje na učešću vjerskih organizacija u informiranju, koliko predstavlja zahtjev za informiranjem koje je više u službi respondenata, a manje pošiljalaca poruke. Kada se ne zna što je činiti, onda se lako pomišlja na religiju i crkvu: one, i kada trenutno ne pomažu, pružaju prijatne iluzije. A i iluzije nešto znače.

U ovom slučaju društveni položaj i dalje ima utjecaj na opredjeljenje, ali mali ($C = 0,2377$). Sada se i pripadnici najvišeg položaja u 8,8% potpuno slažu s prisustvom crkvenih organizacija u sredstvima javnog informiranja, a 26,0% djelomično. Podaci za najniži položaj mogli su se očekivati: 24,5% i 29,0%, što znači da je samo 46,5% protiv toga. Kod seljaka je opet najviše onih koji su

za posredovanje crkve u ovom pitanju: 27,2% se potpuno slaže, a 35,5% djelomično. Ostali položaji se nalaze između ovih krajnosti.

Kakva je situacija s obzirom na nacionalni sastav? Prethodni slučaj se ponovio. Hrvati su nešto češće za informiranje od strane vjerskih organizacija u odnosu na Srbe i Jugoslavena. Nisu to više, međutim, onoliko velike razlike, kakve su bile u mnogim ranijim slučajevima. Klasna logika je i ovdje potvrđena. I Hrvati i Srbi i Jugoslaveni na najnižem položaju značajno zastupaju stav o potrebi vjerskog informiranja (Hrvati — 26,4% u potpunosti i 30,6% djelomično, Srbi — 15,1% i 24,7% i Jugoslaveni 20,5% i 30,8%), da bi se taj postotak postepeno smanjivao kod nižeg, srednjeg, višeg i najvišeg položaja. Ali još uvijek je i kod najvišeg položaja taj postotak visok (kod Hrvata 10,6% i 27,3%, kod Srba 2,5% i 19,5% i kod Jugoslavena 4,7% i 25,0%). Ponavlja se i tendencija većeg prihvaćanja nastupa crkvenih organizacija u informiranju kod obrtnika, a kod seljaka ti udjeli poprimaju opet najveće razmjere (kod Hrvata je 30,4% potpuno za takav stav, a 37,7% djelomično, kod Srba 4,5% i 20,5% i kod Jugoslavena čak 36,4% i 36,4%).

Podaci dokazuju da se u sve tri nacije, svih navedenih odnosa prema religiji, a to znači i među onima koji nisu religiozni ili su ateisti, nalazi izvjestan broj onih koji zastupaju potrebu većeg angažiranja vjerskih organizacija u sredstvima javnog informiranja. Nereligijska pripadnost nije uvijek dovoljna da se o pitanjima uloge crkve rezonira na pretpostavljeni način.

Konačno, treba predočiti i podatke o tome kako ispitanici ocjenjuju ulogu koju treba dati vjerskim organizacijama u rješavanju socijalnih problema. Pitanje je, možda, najindikativnije i pokazuje koliki se stupanj povjerenja može dati vjerskim organizacijama. Jer u jugoslavenskom društvu ovo je vrijeme krizno i na sve se strane traže rješenja. Izlazi se traže u političkoj i u ekonomskoj sferi, unutar ideologije i unutar znanosti, pozivom na vanjsku pomoć ili domaće snage. Nije nimalo čudno što su se i religija, odnosno vjerske organizacije našle u položaju da odgovaraju na povećanje teškoća, budući da je kriza dugotrajna i ne nazire joj se kraj. Povjerenje u svjetovne instance nije više onoliko veliko kao prije, sekularizacija, značajno prisutna u ranijem vremenu, slabi ili stagnira. Neka istraživanja pokazuju da u posljednjim godinama i religioznost u nekim sredinama polagano raste (ispitivanja u Sloveniji, Dalmaciji itd.), ili se ne mijenja (Beograd). To, istina, nije jedini trend (u zagrebačkoj regiji npr., u posljednjih je desetak godina opao broj vjernika, premda minimalno), iako se može reći da postoji pojačan interes za religiju. Po nekim mišljenjima (S. Vrcan), radi se čak o većoj zaokupljenosti tradicionalnim vidovima religije. Istraživači koji prate ovaj proces najčešće ističu da je reaffirmacija religije dijelom i posljedica krize, i da u slabljenju vizija budućnosti nastupa religija, posredujući u situaciji društvene i, naročito, psihičke nesigurnosti.

Ovdje imamo mogućnost pratiti kako krizno razdoblje utječe na povjerenje koje ljudi imaju prema vjerskim organizacijama u rješavanju socijalnih problema. Kako polazimo od društvenog položaja pojedinih grupa, to podaci mogu biti još indikativniji. Počnimo najprije s općim podacima. Pravilnosti, koje su već dosad uočene, ponavljaju se. Ljudi nižih društvenih položaja imaju veću potrebu za učešćem vjerskih organizacija u rješavanju socijalnih problema. Što potpuno (33,3%), što djelomično (20,6%), najniži položaj opet pokazuje

uvećanu potrebu za sakralnom ustanovom. Nisu, dakle, ljudi ovog položaja samo religiozniji nego što je prosjek svih slojeva, oni se oslanjaju i na vjerske organizacije u onoj mjeri, u kojoj im one pružau stvarnu ili obećanu nadoknadu za teškoće koje proizlaze iz takvog socijalnog položaja. I kod nižeg položaja situacija je slična (25,7% i 18,2%), a kod srednjeg opada potreba za crkvenom intervencijom (11,5% i 23,6%). Pripadnici višeg položaja — neočekivano — nešto više nego pripadnici srednjeg pozivaju vjerske organizacije da pomognu u rješavanju socijalnih problema (14,7% i 24,7%). Ipak, to je samo izuzetak koji potvrđuje opću tendenciju. Dalje je već sve uobičajeno. Najviši položaj samo u 6,3% potpuno i u 17,9% djelomično traži to posredstvo. Ako se sjetimo da su pripadnici ovog položaja prema vlastitoj izjavi religiozni u samo 1,1%, onda preostaje pitanje otkud ovolika diskrepanca. Kod obrtnika je također sve prema očekivanju (25,9% i 23,1%), a kod seljaka se 30,2% potpuno slaže u učešćem vjerskih organizacija u rješavanju socijalnih problema, 32,5% djelomično, što znači da se samo 37,3% ne slaže. Razlike su neosporne, ali nisu i velike ($C = 0.3311$). Ako ponovimo da je koeficijent kontingencije religioznosti pojedinih društvenih položaja bio izuzetno visok (0.6087), onda je stav o potrebi svjetovnog djelovanja crkvenih ustanova mnogo više ujednačen.

U nacionalnoj slici ove problematike, rezultat je ovakav (tabele 7, 8. i 9.):

Primjećuje se odmah da koeficijent kontingencije za sve tri nacije nije visok i da je jedan drugome značajno približen. U nacionalom pogledu, dakle, ponavlja se ono o čemu govori i opći pregled: iako pripadnici nižih društvenih položaja imaju veću potrebu za učešćem vjerskih organizacija u rješavanju socijalnih problema, ni viši društveni položaji nisu sasvim izgubili tu potrebu. Kod Hrvata je proces vezivanja uz vjerske organizacije znatan. Srbi imaju manje takvih opredjeljenja, a Jugoslaveni nešto više od Srba.

Tabela 7.

društveni položaj	HRVATI		
	veća uloga vjerskih organizacija u rješavanju socijalnih problema		
	potpuno se slaže	djelomično se slaže	ne slaže se
najniži	37,9	22,3	39,8
niži	30,6	19,6	49,8
srednji	14,7	27,2	58,1
viši	17,1	27,7	55,2
najviši	8,2	20,2	71,7
obrtnici	28,5	24,1	47,5
seljaci	34,0	34,6	31,2

$C = 0.3441$

Tabela 8.

SRBI

društveni položaj	veća uloga vjerskih organizacija u rješavanju socijalnih problema		
	potpuno se slaže	djelomično se slaže	ne slaže se
najniži	23,0	13,5	63,5
niži	10,2	10,2	79,6
srednji	1,8	16,1	82,1
viši	5,1	14,1	80,8
najviši	0,8	12,7	86,4
obrotnici	13,0	17,4	69,6
seljaci	6,8	18,2	75,0

C = 0.3427

Tabela 9.

JUGOSLAVENI

društveni položaj	veća uloga vjerskih organizacija u rješavanju socijalnih problema		
	potpuno se slaže	djelomično se slaže	ne slaže se
najniži	15,4	20,5	64,1
niži	12,5	19,6	67,9
srednji	7,5	14,9	77,6
viši	4,7	17,4	77,9
najviši	1,6	9,4	89,1
obrotnici	12,8	21,3	66,0
seljaci	18,2	36,4	45,5

C = 0.2791

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Da društvena slojevitost ima stanovitog udjela u religioznosti, pokazala su istraživanja širom svijeta. U pravilu je niži društveni položaj vezan uz veću religioznost. Kompenzatorni mehanizmi religije, sposobni da ublaže uvećane teškoće vezane uz niži društveni položaj, privlačili su sebi pripadnike nižih društvenih slojeva, učvršćujući ih u vjeri da malo što u krizi toliko pomaže kao obraćanje na svete i natprirodne sile. Obraćanje se nije uvijek moralo završiti na crkvenoj pripadnosti. Što više, kako su crkve, odnosno vjerske organizacije, u pojedinim sredinama bile u službi vladajućih, prema njima su upravo pripadnici nižih društvenih slojeva mogli imati nepovjerenje. To, međutim, ne znači da ti ljudi nisu bili i religiozni. Naprotiv, oni su uglavnom bili religiozniji od drugih skupina, ali njihova je religioznost bila više intimne prirode (religious involvement), podalje od crkvenosti i njenih obaveza. Vezanost uz crkvu ne znači i vezanost uz religiju, iako je sigurno da jedna vezanost ne ide nasuprot drugoj, što više, one značajno koreliraju.

U slučaju religioznosti stanovništva Hrvatske kao uostalom i u Jugoslaviji u cjelini i nekim drugim zemljama, situacija je drugačija. Ovdje pripadnici nižih društvenih slojeva nisu samo više religiozni, oni su i više vezani uz crkvu, češće je posjećuju i prihvaćaju njen autoritet neupitnije nego pripadnici viših slojeva. Jer, ovdje crkva očigledno nije oruđe državne politike te se stoga uloga religije i crkve može promatrati nešto »čišće« nego u onim sredinama, gdje su one izrazito vezane uz povlaštene društvene strukture. Zato se i s više prava može rezonirati o religiji kao traženoj utjehi u situacijama koje frustriraju grupe i pojedince. U ovom je slučaju to izvedeno do krajnjih konzekvenci. Gotovo u svim slučajevima religioznost je veća što je društveni sloj niži, a i vezanost uz crkvu se odvija po istom principu. Niži slojevi su toliko religiozniji od viših, da se mora pretpostaviti kako teži uvjeti života ovih slojeva bitno utječu na takvo opredjeljenje. Kriza njih najviše pogađa; neizvjesnost od svjetovno poimane budućnosti sve je veća; represije koje se javljaju u društvu najteže pogađaju upravo pripadnike ovih slojeva; strah, koji se i u modernom načinu života nije smanjio, nego se eventualno samo premješta s jednog područja na drugo, najprisutniji je među njima. Prekarna egzistencija u kojoj se nalaze, nosi u sebi onaj naboj koji ovu skupinu lakše upućuje prema religiji. Religija se ne mora njima sama nuditi, nego i kada zašuti na usta svećenika, oni je traže, stvarajući od nje sredstvo za obnavljanje snaga koje ih izdaju. U svojim maštovitim tvorevinama, opskrbljenim uvijek i sasvim praktičnim instrumentarijem, religije i njihove organizacije mogu pomoći na jedan od brojnih načina. Jednom je to direktna pomoć, drugi put redefiniranje teške situacije, pa se ona čini manje teškom, treći put one opskrbljuju spasonosnim strpljenjem, četvrti put pružaju vječna obećanja, koja vjernicima umornim od života daju ohrabrenje. Jedini je uvjet, to je opće poznato, vjera. Vjera bezgranična, pozitivna sumnji, iskrena. Tko to može, ili tko takav jest, tome religija i pomaže.

U sredinama u kojima su uvjeti života teži, stvara se i veći broj vjernika. Seljačka je religioznost na ispitivanom području najveća, a njima se približavaju nekvalificirani i polukvalificirani radnici, te obrtnici. Ostalima se, onako kako raste društveni položaj, religioznost smanjuje. Religioznost najvišeg sloja je toliko malena, da to izaziva pitanje — što se još može dogoditi, pa da ta religioznost bude manja? Taj sloj se u nedalekoj prošlosti nalazio u situaciji da se na njegovo nevjerništvo gledalo prihvatljivije nego na vjerništvo. Ali sigurno je smanjenje religioznosti više vezano uz one egzistencijalne okolnosti, koje su dovodile do toga da se manje ili sasvim malo osjećala potreba za religijskim pomagalicama.

Ali veze viših skupina s religijom nisu prestale u onolikoj mjeri kao što se to može površno zaključiti. Istina, njihovi pripadnici su vrlo malo religiozni u uobičajenom smislu riječi, ne prisustvuju crkvenoj službi i u pravilu se ne mole čak niti u trenucima najvećih iskušenja. Kao djeca svjetovnog društva, zauzimajući i najviše položaje, oni jednim svojim dijelom, mnogo većim nego što su religiozni, traže svjetovno prisustvo vjerskih organizacija, svjesni da svjetovne organizacije društva još nisu u stanju zadovoljiti mnoštvo potreba. Zato oni i predlažu da se poveća uloga vjerskih organizacija u rješavanju socijalnih problema, u informiranju, u školskom sistemu. Upravo preko njihovoga

stava postaje vidljivo s kojim se sve teškoćama suočava svjetovno društvo i to je možda i nesvjesna kritika onog samozadovoljstva, koje na ispunjavanju siromašnih potreba nastoji sebi podići spomenik.

Pokazalo se da donji društveni slojevi imaju daleko veću potrebu za intervencijom vjerskih organizacija. Za mnoge pripadnike ovih slojeva crkva i danas obilježava i uzvišava najvažnije trenutke njihovog života. Ali kada oni toliko naglašavaju potrebu za socijalnom pomoći crkve, onda je to nesumnjiv znak da karitativna funkcija vjerskih organizacija ostaje i dalje dijelom one situacije, u kojoj se samo kombinacijom djelovanja svjetovnih i vjerskih ustanova mogu bolje zadovoljiti potrebe ove vrste. Kao što je pokazano, i dio onih koji nisu vjernici poseže za blagotvornim utjecajem vjere i crkve, baš kao što i vjernici ne mogu živjeti samo od svoje vjere, nego se oslanjaju na temelje svjetovnog društva.

Socijalni pristup religiji pokazao se održivim i kada se povezao s nacionalnim principom. Od tri nacije, više su religiozni Hrvati, manje Jugoslaveni i Srbi. Iako u ovom ispitivanju naglasak nije bio na mjeranju tih razlika, primjećuje se da su one velike. Ali ako su razlike velike s obzirom na nacionalnost, s obzirom na istu socijalnu ravan one gotovo da i ne postoje. Ako je npr. među Hrvatima najveća religioznost unutar sloja seljaka, to se ponavlja i kod Srba i kod Jugoslavena. Ili, najviši položaj ima najmanji broj religioznih i među Hrvatima i među Srbima i među Jugoslavenima. Riječju, pripadnici jednog sloja izjašnjavaju se na isti način bez obzira na nacionalnu pripadnost. To se odnosi i na formalnu stranu vezanosti uz religiju, pohađanje crkve i udovoljavanje vjerskim obavezama.

I kod Hrvata i kod Srba i kod Jugoslavena pripadnost određenom sloju ima približno iste posljedice na religioznost. To se događa s takvom točnošću, da je nesumnjivo kako društvena slojevitost, predočena u položajima, vrši snažan utjecaj na stav prema religiji. I da se istraživala samo jedna nacija, takav bi zaključak bio nedvosmislen. Ovakvo, uz mogućnost komparacije religioznosti tri nacije, taj se zaključak pojačava. On ne govori o tome u kojoj mjeri je društveni položaj, izolirano promatran, odlučan za približavanje religije ili udaljšavanje od nje, jer u isto vrijeme djeluje i niz drugih činilaca, ali potvrđuje staru tezu o utjecaju društva na rast i razvoj religije. Velike razlike u religioznosti pojedinih nacija nisu ovdje mogle biti objašnjene i to je zadatak koji tek predstoji. Zajednički život nije bio dovoljan da kod pojedinih nacija stvori i približno isti odnos prema religiji. Ali iz toga se ne može izvesti tvrdnja da religioznost tih nacija izmiče tumačenju koje iz društvenih okolnosti objašnjava njihovu religioznost. Samo, u to se može ući tek proučavanjem njihove bliže i dalje prošlosti. Onaj dio društvenih činjenica, fiksiran u društvenoj slojevitosti, pružio je dovoljne dokaze o vezama koje treba dalje istraživati. A to što su društvene činjenice najuže vezane uz psihološke i antropološke implikacije bez kojih nema dublje spoznaje religije, ne demontira metodu, nego samo upozorava na opasnosti vulgarnog sociologizma.

Potvrda uočenog odnosa prema religiji s obzirom na društveni položaj, a u stavovima sve tri nacije, očituje se i u mišljenjima ispitanika o važnosti religijske i nacionalne pripadnosti. Još jednom se pokazuje da su niži društveni položaji više zainteresirani za religiju od viših. I kod Hrvata i kod Srba i kod Ju-

goslavena. To nije slučajno, i samo pojašnjava prethodna izjašnjavanja. Niži slojevi su u odnosu na druge izuzetno okrenuti i prema naciji, a u najvećem broju i za jednu i za drugu. Nazrijeva se potreba za zaštitničkom ulogom religije i nacije. Čak i kod Srba i Jugoslavena, kod kojih religijske i nacionalne vrijednosti imaju manji značaj, vidi se da niži slojevi u povećanoj mjeri u tim vrijednostima traže ono što bi uzaludno očekivali na drugim mjestima. Viši slojevi su u svim nacijama gotovo napustili religiju, ali su značajno orijentirani na naciju kao vrhovnu vrijednost. Kod njih ipak preteže stav da su i izvan religije i izvan nacije kao najvažnijih utemeljenja. Ta je pojava prisutna kod sve tri nacije i još jednom dokazuje kako se i o religiji i o naciji ne može govoriti kao o nepromjenjivim veličinama u životima svih ljudi.

Nikola Dugandžija

Social positions and national religiosity

Considering the effects of social stratification on religiousness in SRH, it showed that lower classes are much more religious than higher. With national belonging added to these examinations, the result didn't change: among the Croats, the Serbs likewise among the Yugoslavs class belonging had a great influence on religiousness. The differences of religiousness of these three nations are considerable, but social belonging makes similar need of religion. This example can once more show that religion has a possibility of compensation of anxiety, stresses, and crises too, which harms everybody, but especially the members of lower classes.